

ECONOMIC RESEARCH OF EXCISE DUTY

Iveta Mietule

Prof. PhD, Rezekne Academy of Technologies, e mail: iveta.mietule@ru.lv, Latvia

Lāsma Šmukša

Mg.oec. Rezekne Academy of Technologies, e-mail: lasma1smuksa@inbox.lv, Latvia

Abstract. Comparative study of the excise duty (tax) as a fiscal policy instrument and as an item of budget revenue is presented in the article. Excise duty revenues in Latvia are explored in-depth; correlation between the excise duty revenue and specific macroeconomic indicators is assessed. Furthermore, the main taxation tendencies - considering excise duty as an important source of financial resources revenue of the national tax system, an indicator of people living standards, and an important instrument defining price and demand for excise goods - are reviewed in the article.

Keywords: excise duty, excise goods, budget, revenues.

DOI: <http://dx.doi.org/10.23856/1803>

Ievads

Katra nodokļa pamatfunkcija ir nodrošināt ieņēmumus valsts budžetā, turklāt akcīzes nodokļa mērķis ir arī kaitīgo preču patēriņa ierobežošana. Nodokļu ieņēmumu dinamika un struktūra Latvijas valsts pamatbudžetā līdz 2015. gadam ir ļoti mainīga, ņemot vērā Latvijas ekonomikas centienus sasniegt Eiropas vidējos ekonomiskos rādītājus. Šajā procesā būtiska loma ir fiskālajai politikai, t.sk. atsevišķu nodokļu piemērošanā, kas atstāj būtisku ietekmi uz vispārējiem ekonomiskajiem procesiem.

Darbā ir apkopotas zinātniskās atziņas par akcīzes nodokļa funkcijām, kā arī analizēti statistikas dati par akcīzes nodokli, nodokļa īpatsvars iekšzemes kopproduktā un pamatbudžetā.

Pētījuma mērķis ir izpētīt akcīzes nodokļa ekonomiskos aspektus un veikt salīdzinošo sakarību izpēti starp akcīzes nodokļa ieņēmumiem un atsevišķiem makroekonomiskajiem rādītājiem. Sākotnēji izvirzītā hipotēze – akcīzes nodoklis ir būtisks ieņēmumu avots budžeta ieņēmumos un tas korelē ar atsevišķiem makroekonomiskajiem rādītājiem.

Darba izstrādāšanas gaitā tika izmantotas vispārpieņemtās ekonomiskās zinātnes pētījumu metodes: loģiski- konstruktīvā metode, grafiskā metode, monogrāfiskā, zinātniskās indukcijas metode, korelācijas aprēķini. Pētījuma periods aptver ekonomiskos rādītājus no 2009. – 2015. gadam.

Akcīzes nodokļa vispārīgie ekonomiskie aspekti

Akcīzes nodoklis ir viens no netiešajiem nodokļiem, kuru akcizēto preču patērētāji maksā iegādājoties specifiskas patēriņa preces – alkoholu, cigaretes, tabaku un citus tās

izstrādājumus, bezalkoholiskos dzērienus, kafiju, kā arī naftas produktus. Parasti šīs preces valstī ievad no citām valstīm tādēļ jau muitā šīm preču grupām tiek piemērotas noteiktas nodokļu likmes. Akcīzes nodokli piemēro tām precēm, kuru izmantošanu vēlas samazināt un kuru ietekme uz cilvēku vai uz vidi ir kaitīga.

Mūsdienu tirgus ekonomikā jaunajiem uzņēmumiem iesaistoties uzņēmējdarbības vidē ir svarīgi apzināties, kādu preci vai pakalpojumu uzņēmums sniegs un piedāvās klientiem, kā arī svarīgi zināt, cik liels ir pieprasījums pēc šīs preces. Ir liela preču grupa, kuras cenu dēļ netiek pilnībā apmierinātas un pieprasījumam augot palielinās arī cenas, tādēļ uzņēmēji sāk intensīvāk ražot šādas preces. Tādā veidā tiek palielināts piedāvājums un apmierināts pieprasījums piesātinot tirgus nišu ar attiecīgo preci vai pakalpojumu. (*Lukašina, 2000*) Ekonomisko mērķu pamatojums ir arī akcīzes produktu ieņēmumiem, šādām precēm nav tuvu aizstājējproduktu, kas ļauj to izmantot nodokļu sistēmu, lai gūtu budžeta ieņēmumus (*Cnossen, 2005*).

Katrai precei ko ikdienā iegādājas patērētāji ir noteikta maksimālā robežlīnija, kas raksturo tirgus piesātinājumu. Tādā veidā tiek regulēts cik intensīvi tiek pirktā prece vai pakalpojums, jo kad patērētāji vairs nepērk noteiktu preci tās cena pazeminās, tieši tādēļ uzņēmējiem ir izdevīgi ražot preces, ar kurām tirgus nav tik piesātināts. Brīvajā uzņēmējdarbībā nonāk citas pieprasītas preces, tās ir akcīzes preces, tradicionāli ar tām saprotam tabaku, alkoholu, naftas produkti. Ja valstī pasliktinās sociālā un politiskā situācija, krītas ekonomikas attīstības tempi pēc kā sākas ekonomiskā krīze, inflācija un citas ekonomiskas problēmas, kas skar ikvienu valsts iedzīvotāju, šo preču pieprasījums pieaug, tādā veidā padarot šīs tirgus daļas uzņēmējdarbību par ienesīgu un izdevīgu. Tieši tāpēc valsts ir izstrādājusi īpašu politiku tieši šiem produktiem, lai regulētu šo preču uzņēmēju ienākumus un preču patēriņu tirgū (*Lukašina, 2000*).

Akcīzes precēm ir raksturīgs zems pieprasījuma cenu elastīgums, tām parasti nav aizstājējproduktu. Šo nodokli ir samērā viegli iekasēt, kas parasti tiek iekļauts cenā preces importa vai ražošanas brīdī. Daudzas no akcīzes precēm no sabiedrības veselības un labsajūtu viedokļa nav vēlams patērēt, līdz ar to valsts, izmantojot nodokļu sistēma, veicina šo preču patēriņa ierobežošanu. Tas attiecas gan uz alkoholu un cigaretēm, gan arī uz degvielām vai preču iepakojumu, kura patēriņš nodara kaitējumu videi. Nereti šī nodokļa ieņēmumi tiek izmantoti jeb novirzīti akcizēto preču patēriņa radīto seku novēršanai vai mazināšanai, piemēram, medicīnas nozarei, kas „cīnās” ar alkohola vai tabakas patēriņa radītām sekām. Savukārt, degvielas akcīzes nodoklis tiek novirzīts ceļu fondā, kā rezultātā patērētāji, kas vairāk izmanto ceļu infrastruktūru, arī vairāk maksā par šo ceļu uzturēšanu. Arī luksusa preces kā juvelierizstrādājumi, dārgas automašīnas u.tml ir akcīzes preces, līdz ar to ar nodokļa palīdzību tiek mazināta sociālā nevienlīdzība.

Akcīzes nodoklis kā patēriņa nodoklis Eiropas Savienības kopējā tirgū būtiski var ietekmēt konkurences apstākļus starp dalībvalstīm, tādēļ Eiropas Savienībā strikti tiek reglamentēti nosacījumi akcīzes nodokļa piemērošana trim preču grupām: naftas produktiem, alkoholiskajiem dzērieniem, tabakas izstrādājumiem. Akcīzes nodokļa harmonizācija ir attiecināta uz nodokļa minimālo likmju noteikšanu, apliekamo preču struktūras saskaņošanu, šo preču aprites un nodokļa maksāšanas kārtības saskaņošanu. Saskaņā ar Padomes direktīvu, kas nosaka minimālās akcīzes nodokļa likmes, nosacījumiem valstīm, kas nav piesaistījušas savu nacionālo valūtu eiro, katru gadu ir jākorrigē nacionālās akcīzes nodokļa likmes nacionālajā valūtā, lai tās atbilstu direktīvās noteiktajām likmēm eiro. Pārreķinot nodokļa likmes, nacionālajā likumdošanā tiek ņemts vērā oficiālais eiro kurss oktobra pirmajā darba

dienā, kas ir publicēts “Eiropas Kopienu Oficiālajā Vēstnesī”, un šis kurss tiek ņemts vērā, salīdzinot nodokļu līmeņa atbilstību direktīvu prasībām nākamā kalendāra gada 1. Janvārī (Andrejeva, Ketners, 2007).

Nodokļu harmonizācija Eiropas Savienības dalībvalstīs izvirzīta kā viens no fiskālās politikas uzdevumiem, kura mērķis ir veicināt konkurences nosacījumu izlīdzināšanu Eiropas Savienībā. Atsevišķi nodokļu harmonizācijas pasākumi tika veikti jau pirmsiestāšanās periodā un joprojām turpinās. Galvenokārt tie tika vērsti uz netiešo nodokļu tuvināšanu. Pašreizējā periodā būtiska iezīme ir tā, ka aizvien vairāk saasinās diskusijas un spiediens no veco dalībvalstu puses harmonizēt arī tiešos nodokļus, kuri nopietni ietekmē konkurenci, darbaspēka un kapitāla kustību, kā arī ekonomisko attīstību kopumā (Kavale, 2006).

Ekonomikai attīstoties daudzas valstis ir sapratušas, ka kaut arī sākotnēji akcīzes nodokļa, ar ko apliek tabaku, galvenais mērķis bija tikai fiskāls, mūsdienās pasaulē tā funkcijas mainās, un šis nodoklis arvien vairāk kļūst par sabiedrības veselības un sociālās politikas instrument (Cheren, 2016).

Akcīzes nodoklis ir viens no netiešajiem nodokļiem., kurš tiek piemērots precēm, kuras izmantošanu cenšas ierobežot katras valsts valdība, akcīzes preces tiek uzskatītas par kaitīgām iedzīvotājiem vai apkārtējai videi.

Piemērojot akcīzes nodokli teorētiski tiek ierobežots akcīzes preču patēriņš, tomēr šīs preces netiek izņemtas no kopējā tirgus, jo mūsdienās tās ir nepieciešamas, kaut gan piemērojot akcīzes nodokli to cena kļūst samērā augsta.

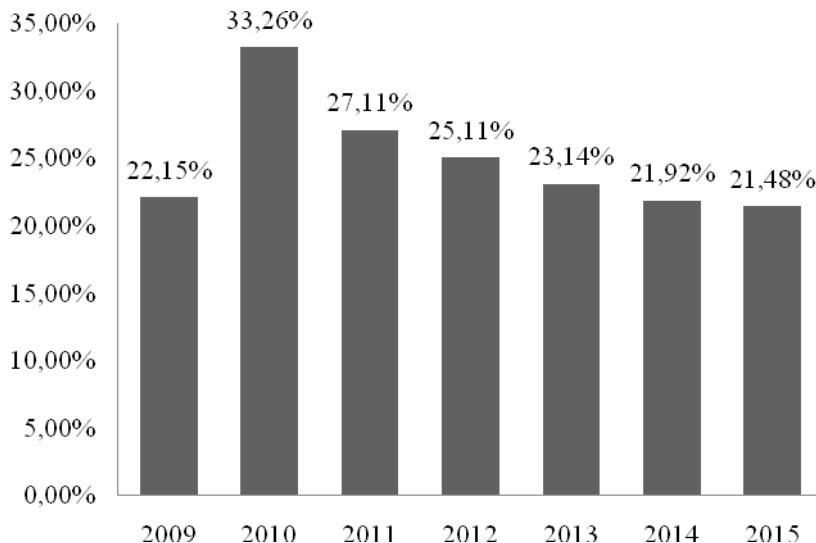
Akcīzes nodoklis un makroekonomiskie rādītāji

Kā redzams 1.tabulā akcīzes nodokļa īpatsvars ir procentuāli liels un sastāda visos pārskata gados gandrīz ceturto daļu no visiem nodokļu ieņēmumiem pamatbudžetā. 2010. gadā akcīzes nodoklis sastādīja 33.26 % no visiem nodokļu ieņēmumiem pamatbudžetā, tomēr nākošajos gados vērojams akcīzes nodokļa īpatsvara samazinājums, bet tā kā nodokļu un budžeta ieņēmumi pieaug to arī var skaidrot ar pārējo nodokļu proporcionāli lielāku ieņēmumu pieaugumu, jo analizējot kopējos akcīzes nodokļu ieņēmumus milj. EUR tie kopš 2012. gadā salīdzinājumā ar iepriekšējo periodā palielinājušies, tāpat kā kopējie valsts pamatbudžeta ieņēmumi no nodokļiem milj. EUR.

1.tabula Akcīzes nodokļa ieņēmumu īpatsvars nodokļu ieņēmumu pamatbudžetā 2009. – 2015. gadā milj. LVL /EUR (Valsts konsolidētais kopbudžets 2009-2015)

Gads/ Valūta	Nodokļu ieņēmumi pamatbudžetā milj.	Akcīzes nodokļa ieņēmumi pamatbudžetā milj.	Akcīzes nodokļa īpatsvars pamatbudžetā %
2009 (LVL)	1 916,66	424,61	22,15%
2010(LVL)	1 018,61	338,79	33,26%
2011(LVL)	1 236,23	335,13	27,11%
2012(LVL)	1 423,16	357,41	25,11%
2013(LVL)	1 540,74	356,53	23,14%
2014(EUR)	3 406,34	746,55	21,92%
2015 (EUR)	3 581,65	769,23	21,48%

Lai strukturāli spētu novērtēt akcīzes nodokļa ieņēmumus pamatbudžetā autores izveidoja 1. attēlu, kur vizuāli redzams akcīzes nodokļa ieņēmumu īpatsvars kopējos nodokļu ieņēmumos pamatbudžetā.

1. attēls Akcīzes nodokļa ieņēmumu īpatsvars valsts pamatbudžeta ieņēmumos no nodokļiem 2009. – 2015. gadā

Var secināt, ka akcīzes nodokļa ieņēmumi pamatbudžetā ir samērā lieli, ņemot vērā to, ka akcīzes prece nav pirmās nepieciešamības prece un tās cenas ir salīdzinoši augstas, tad kopējais akcīzes nodokļa ieņēmumu daudzums attiecībā pret pamatbudžetu ir augsts. Lai izskaidrotu saistību starp akcīzes nodokli un pamatbudžeta ieņēmumiem no nodokļiem autores veica statistisko analīzi, kur izmantoja pāru korelāciju.

Pāru korelācija raksturo sakarību ciešumu starp divām pazīmēm: faktoriālo un rezultatīvo. Pāru korelācija ir atkarīga no citu pazīmju jeb fona ietekmes rakstura un intensitātes. Korelācijas jeb izkliedes diagrammu izmanto, lai vizuāli noteiktu sakarības veidu un ciešumu starp faktoriālo un rezultatīvo nozīmi. Iegūto punktu izkliede ap iedomāto sakarības līkni raksturo korelācijas ciešumu (Arhipova, Bāliņa, 2003)

Lai aprēķinātu korelācijas koeficientu tiek izmatota šāda formula:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} = \frac{n \sum x_i y_i - (\sum x_i)(\sum y_i)}{\sqrt{n \sum x_i^2 - (\sum x_i)^2} \sqrt{n \sum y_i^2 - (\sum y_i)^2}} = \frac{\text{cov}(x; y)}{s_x s_y}$$

Kur \bar{x} un \bar{y} - pazīmes X un Y vidējā vērtība,

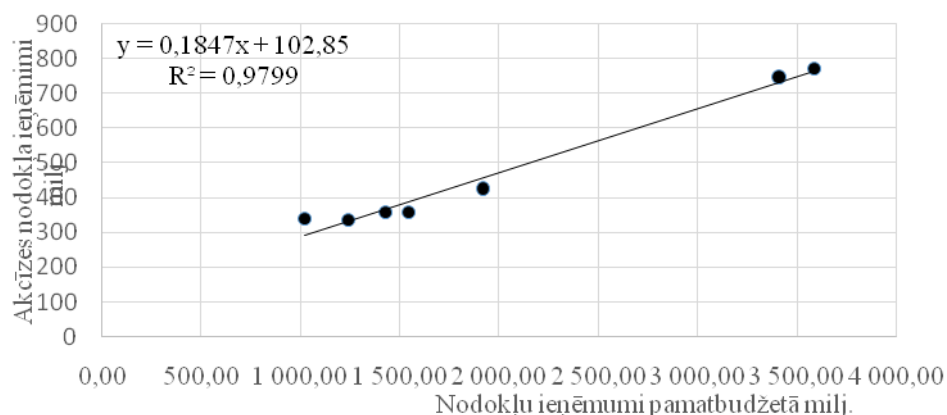
un s_x un s_y - pazīmes X un Y standartnovirze,

$$\text{cov}(x;y) = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n-1} - \text{kovariācija starp pazīmēm X un Y,}$$

n – izlases apjoms jeb novēroto pāru skaits.

Korelācijas koeficienta vērtība ir robežās no -1 līdz 1.

Pamatojoties uz šo datu apstrādes metodi autore ir izveidojusi korelāciju starp akcīzes nodokļa ieņēmumiem un kopējiem pamatbudžeta ieņēmumiem no nodokļiem. Tie tiek atspoguļoti 2. attēlā.

2. attēls Akcīzes nodokļa un pamatbudžeta ieņēmumu no nodokļiem korelācijas diagramma

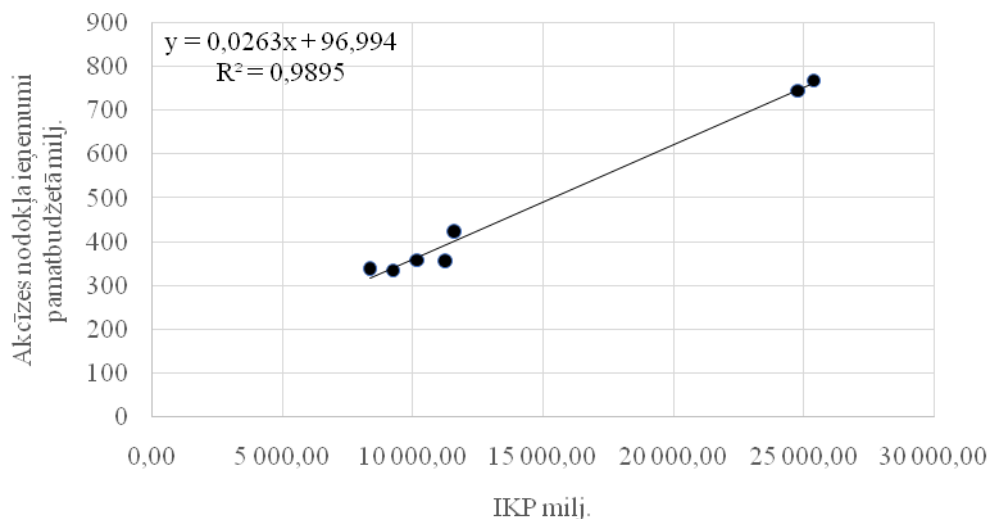
Pēc izveidotās korelācijas diagrammas var secināt, ka sakarība starp akcīzes nodokli ir lineāri pozitīva. Aprēķinot korelācijas koeficientu kas ir 0,98, var secināt ka korelācija starp šiem diviem faktoriem ir cieša un palielinoties akcīzes nodoklim proporcionāli palielinās arī kopējie pamatbudžeta ieņēmumi no nodokļiem. Pētījuma ietvaros tika analizēta arī akcīzes nodokļa ieņēmumu un iekšzemes kopprodukta sakarība. Akcīzes nodokļa ieņēmumu īpatsvars iekšzemes kopproduktu Latvijā no 2009. gada līdz 2015. gadam ir apkopots 2.tabulā.

2.tabula Akcīzes nodokļa īpatsvars iekšzemes kopproduktā 2009. – 2015. gadā, milj. LVL/EUR

Gads	IKP milj.	Akcīzes nodokļa ieņēmumi pamatbudžetā milj.	Akcīzes nodokļa īpatsvars IKP %
2009 (LVL)	11 572,09	424,61	3,67%
2010 (LVL)	8 357,39	338,79	4,05%
2011 (LVL)	9 232,38	335,13	3,63%
2012 (LVL)	10 148,49	357,41	3,52%
2013 (LVL)	11 234,67	356,53	3,17%
2014 (EUR)	24 763,60	746,55	3,01%
2015 (EUR)	25 365,60	769,23	3,03%

Kā redzams tabulā lielākais akcīzes nodokļa īpatsvars bija 2010. gadā, kas sasniedza 4,05 % no iekšzemes kopprodukta. Nākošajos gados akcīzes nodokļa īpatsvars pakāpeniski ir samazinājies, to var skaidrot ar pārējo nodokļu ienākumu palielināšanos.

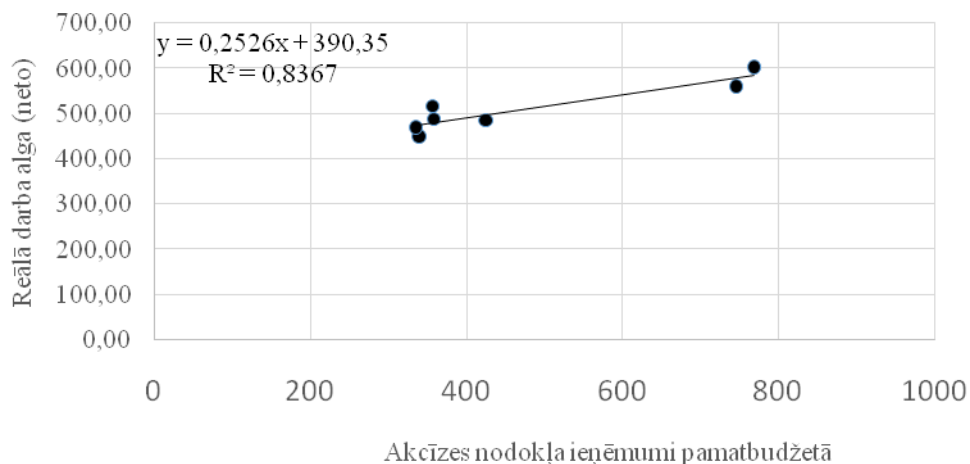
Kopējais akcīzes nodokļa īpatsvars iekšzemes kopproduktā ir salīdzinoši mazs. Kopējais iekšzemes kopprodukts kopsummā 2011. – 2013. gadā ir audzis un tas ir pozitīvi, tas liecina par ekonomisko „atlabšanu” pēc ekonomiskās krīzes. Lai izskaidrotu sakritību starp iekšzemes kopproduktu un akcīzes nodokli autore veica datu korelāciju, rezultātus attēlojot 3.6. attēlā.

3. attēls Akcīzes nodokļa un iekšzemes kopprodukta korelācija

Korelācijas rādītājs starp akcīzes nodokļa ieņēmumiem un iekšzemes kopproduktusastāda 0,98 un parāda, ka šī izkliede ir lineāri pozitīva, kas liecina par savstarpējo ietekmi starp iekšzemes kopproduktu akcīzes nodokļa ieņēmumiem.

Lai izskaidrotu sakarību starp reālajām algām un akcīzes nodokļa ieņēmumu palielināšanos tika aprēķināts korelācijas rādītājs starp minētajām 2 pazīmēm, kas grafiski attēlots 4.attēlā.

4. attēls Akācijas nodokļa ieņēmumu un reālās darba algas korelācija

Apkopojot iegūtos datus, redzams, ka korelācijas koeficients $r = 0,83$, kas nozīmē ka faktoriem savā starpā ir samērā cieša pozitīva sakritība, tas apliecina, ka palielinoties iedzīvotāju neto algām palielinās ieņēmumi no akācijas nodokļa. Cilvēki atļaujas daudz vairāk iegādāties akāzētās preces, kas ir dārgākas un nav tik nepieciešamas. Protams, iedzīvotāji arī ar mazām algām pirkis degvielu un tabakas izstrādājumus, kā arī pārējās akācijas preces, tomēr to nepieciešamība samazināsies un ieņēmumu īpatsvars kopumā arī samazināsies.

Secinājumi un priekšlikumi

Nodokļi izsenis ir bijuši svarīgs valsts finanšu instruments, ar kura palīdzību tika nodrošinātas valsts ekonomiskās un finansiālās funkcijas, lai valsts spētu segt radušos izdevumus un nodrošināt veiksmīgu finanšu politiku, gūstot ienākumus no iedzīvotāju veiktajiem maksājumiem valsts budžetā.

Akācijas nodoklis ir viens no netiešajiem nodokļiem, kurš tiek piemērots precēm, kuras izmantošanu cenšas ierobežot katras valsts valdība, akācijas preces tiek uzskatītas par kaitīgām iedzīvotājiem vai apkārtējai videi. Piemērojot akācijas nodokli teorētiski tiek ierobežots akācijas preču patēriņš, tomēr šīs preces netiek izņemtas no kopējā tirgus, jo mūsdienās tās ir nepieciešamas, kaut gan piemērojot akācijas nodokli to cena kļūst samērā augsta.

Latvijā akācijas nodoklis tiek piemērots – alkoholiskajiem dzērieniem, tabakas izstrādājumiem, bezalkoholiskajiem dzērieniem un kafijai, kā arī naftas produktiem un dabasgāzei. Latvijas Republikas likumdošanu par akācijas nodokli nosaka arī nodokļa atvieglojumus, tie saistīti galvenokārt ar ražošanu un lauksaimniecību, kas pierāda, ka valsts rūpējas par ekonomiskās attīstības iespējām, samazinot nodokļu slogu tām personām, kas ir ieinteresētas attīstīt valsts uzņēmējdarbību un lauksaimniecību, kā arī ir atrunāti noteikumi par mājražotājiem, kas savu ražoto produkciju nerealizē tālāk tirgū, bet izmanto pašpatēriņam, tādā veidā cenšoties uzlabot savu ekonomisko stāvokli, nenodarot kaitējumu visas valsts ekonomikai.

Apkopojot darba rezultātus, jāsecina, ka aizstāvēšanai izvirzītā hipotēze ir pamatota un apstiprinājusies – akcīzes nodoklis ir būtisks ieņēmumu avots budžeta ieņēmumos un tas korelē ar atsevišķiem makroekonomiskajiem rādītājiem.

References

- Andrejeva, V., Ketners, K. (2007). *Valsts ieņēmumu teorijas pamati*. Rīga: RTU izdevniecība, 352.
- Arhipova, I., Bāliņa, S. *Statistika ekonomikā*. (2003). Rīga: Datorzinību Centrs, 351.
- Cheren, M. (2016). *Priekšlikums Padomes direktīvai, ar ko attiecībā uz tabakas izstrādājumiem piemērotā akcīzes nodokļa struktūru un likmēm groza Direktīvu Nr. 92/79/EEK, Direktīvu Nr. 92/80/EEK un Direktīvu Nr. 95/59/EK* [tiešsaiste]. Eiropas ekonomikas un sociālo lietu komiteja [atsauce 2016. g. 22. maijs]. Pieejas veids https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uBluiNBFPXwJ:https://webapi.ees.c.europa.eu/documents/anonymous/ces635009_ac_lv.doc+&cd=2&hl=lv&ct=clnk&gl=lv
- Kavale, L. (2006). *Nodokļu harmonizācija Eiropas Savienībā: problēmas un risinājumi*. Latvijas Universitātes raksti. Rīga: Latvijas Universitāte. 702. sēj. *Ekonomika*, 200.- 210.
- Ketners, K. (2007). *Nodokļu plānošana*. Rīga: RTU izdevniecība, 115.
- Latvijas CSP mājas lapa, www.csg.gov.lv
- Lukašina, O. (2000). *Nodokļu sistēma un tās nianse*. Rīga: Merkūrijs LAT, 549.
- Valsts konsolidētais budžets 2009* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2009_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2010* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2010_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2011* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2011_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2012* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2012_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2013* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids: http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2013_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2014* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2014_gads/
- Valsts konsolidētais budžets 2015* [tiešsaiste]. Latvijas valsts finanšu ministrija [atsauce 2016. g. 27. maijs]. Pieejas veids http://www.fm.gov.lv/lv/sadalas/valsts_budzets/valsts_budzeta_likums_arhivs/2015_gads/